

УДК 332.012.2

Сидорович О. Ю.

Тернопільський національний економічний університет

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Представлено сутнісні відмінності еволюційних та революційних змін в структурі економічних систем. На основі використання інституціонального підходу запропоновано авторське визначення економічної системи. Доведено, що ефективність інституціональних перетворень економічних систем, специфіка їх функціонування та конкурентоспроможність в умовах глобального економічного простору значною мірою залежить від рівня трансакційних витрат учасників в процесі здійснюваних ними взаємодій.

Ключові слова: інституціональні трансформації, економічна система, трансакційні витрати.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні мультивекторні та багаторівневі процеси цивілізаційних трансформацій, не маючи аналогів в історичній ретроспективі, торкаючись усіх без винятку сфер життєдіяльності соціуму, змінюють усталені закономірності взаємозв'язку та взаємообумовленості розвитку економічних систем. Перманентні економічні кризи, що ознаменували собою період радикальних трансформацій, зумовили пошук адекватних парадигм пізнання процесів розвитку соціально-економічних систем, зумовлених кардинальними цивілізаційними метаморфозами. В цьому контексті, онтологічний базис інституціональної теорії, органічно поєднуючи методологічні підходи філософії і психології, суспільної етики і соціології, різних напрямів і науково-дослідницьких течій економічної теорії на міждисциплінарному рівні здатен систематизувати та узагальнити концептуальні підходи пізнання засад трансформації економічних систем.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Природа інституціональних перетворень соціально-економічних систем характеризується доволі широким спектром прояву та здійснюється шляхом: переходу системи від одного стану до іншого (наприклад, від економічного спаду до депресії, від депресії до стабілізації і т. д.); або «переродження» системи одного типу в інший, що характеризується більш глибокими, навіть революційними метаморфозами, які не лише зумовлюють серйозні економічні зміни, але і зміни одного типу відносин на інший. При такій формі зміни соціально-економічної системи характерними є не лише заміна окремих складових економічних елементів на інші, а кардинальна перебудова відносин власності, пріоритетів економічного розвитку, способів розподілу ресурсів та характеристик управлінського впливу [1, с. 182-184]. В цьому плані, інституціональний ракурс дослідження здатен виявити закономірності трансформації економічних систем та їх елементів, розширюючи та доповнюючи спектр аналізу соціальними, економічними та політичними аспектами взаємодій економічних агентів.

Мета статті полягає у спробі дослідження передумов широких та багатоформатних проявів трансформацій соціально-економічних систем в контексті аналізу інституціональних передумов їх видозміни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретики сучасності, аналізуючи процеси трансформації, виділяють її лише як одну із стадій розвитку економічних систем: *виникнення, становлення, досягнення цілісності (зрілості) та перетворення (трансформація)*. При цьому, остання може відображати кінцевий стан розви-

тку системи (припинення її існування, загибель), перехід систем-стадій одна в другу, або реорганізацію системи як цілого в елемент іншої, «вищої» системи [2, с. 164-165]. Складність, поліструктурність і багатовекторність глобалізаційних трансформацій, обумовлюючи різноманітні онтологічні ракурси дослідження, сформували різноманітні, дискусійні, часто суперечливі підходи та авторські позиції. Однак, беззаперечним є той факт, що економічна система, функціонуючи в умовах безперервного впливу екзогенних та ендогенних факторів, знаходиться в стані пристосування до цих змінюваних умов, тобто постійно трансформується. Звідси очевидно є циклічна, хвильова динаміка з повторенням певних періодів, фаз, що втілює еволюційну та революційну форми розвитку економічної системи. Усвідомлення циклічного характеру трансформаційних перетворень економічних систем знайшло своє відображення в низці теоретичних напрямів, зокрема: теорія динаміки систем (або тектологія, О. Богданов), теорія довгих хвиль (М. Кондратьєв), теорія циклічних та структурних трансформацій економіки (К. Кларк), інноваційна теорія економічного розвитку (Й. Шумпетер), теорія соціальної та культурної динаміки (П. Сорокін), теорія історичного розвитку цивілізацій (А. Тойнбі, Ю. Яковец), теорія постіндустріалізму (А. Чухно).

Виклад основного матеріалу. Термін «трансформація» походить з латинської мови і означає перетворення, видозміну. Його визначальними рисами є динамічний характер руху, що може ознаменувати собою зміну системи в просторі і часі, модифікацію її кількісних і якісних параметрів функціонування, властивостей, структури, зв'язків елементів системи, її цілей та специфічного характеру прояву. Використання даного терміну у суспільствознавчих науках у ХХ ст. було зумовлене необхідністю пояснення перебігу новітніх процесів, що характеризувались радикальними змінами національних економічних систем. При цьому, характерною ознакою трансформаційних процесів було намагання зміни характеристик елементів та їх взаємодій у системах старого взірця з окресленням нових цілей та пріоритетів розвитку з метою побудови системи нового типу. Таким чином проглядається певне співвідношення понять «еволюція» і «трансформація», що зумовлює наявність суперечливих трактувань в теоретичних розробках.

Здійснюючи спробу окреслення власної авторської позиції, зазначимо, що цілком погоджуємось з тими теоретиками, які трактують дане поняття як взаємопов'язані форми процесу розвитку економічних систем. Зокрема, вітчизняний теоретик Н. Гражевська розглядає трансформацію

у вузькому та широкому розумінні. Трансформація у вузькому розумінні конкретизується як дискретний процес якісних перетворень економічної системи, що є певним «квантовим стрибком», обумовленим попередніми еволюційними закономірностями розвитку. Особлива роль при цьому відводиться тенденціям еволюційних перетворень з властивими нерівноважністю, невизначеністю, незавершеністю та багатоальтернативністю розвитку, впливом кількісних і якісних змін різної інтенсивності і спрямованості. Розгляд трансформації у широкому розумінні актуалізує її універсальну природу, що, відображаючи форму розвитку економічних систем, зумовлюється впливом еволюційних і революційних змін, перманентного переходу від нерівноваги до рівноваги і навпаки. Як зазначає Н. Гражевська, в такий спосіб еволюція трактується як поступовий процес накопичення якісних і кількісних змін параметрів системи, збільшення рівня її ентропії, що передує «якісному» стрибку, та перетворює систему в нову дисплативну структуру, яка адекватно реагує та функціонує в нових зовнішніх і внутрішніх умовах [3, с. 19-29]. Однак, якщо еволюція є процесом, що характеризується поступовим, плавним процесом зміни елементів системи та взаємодій між ними, то трансформація охоплює як еволюційну динаміку розвитку, так і стрибкоподібні, докорінні зміни системи, що є не чим іншим як революцією.

Інституціональні трансформації є безперервним процесом, що реалізується на всіх рівнях

економічної системи, впливають на економічну, культурну, соціальну, політичну сферу життя суспільства, та, визначаючи механізми взаємодій, окреслюють нові характеристики інерційного вектору та потенціалу розвитку системи. Зазначимо, що усвідомлення значних пізнавальних можливостей інституціоналізму загалом і в трактуванні природи економічних систем, зокрема, а також його інтегративна роль в поєднанні різноманітних теоретичних напрямів «*нестандартної економічної думки, яка намагається знайти відповіді на сучасні виклики*» [4, с. 17-24], дозволило нам на основі інституціонального підходу обґрунтувати власне трактування економічної системи. Ми розглядаємо *економічну систему як складну, еволюційно впорядковану сукупність принципів, правил, формальних і неформальних норм взаємодії економічних агентів, що визначають форму ієрархічної структури, зміст базових відносин формування, розподілу, обміну і споживання економічного продукту та видів господарської діяльності суспільства*. На підставі цього трактування, логічним є твердження про те, що впродовж інституціональних трансформацій механізми субординації, координації та регулювання взаємодій між економічними агентами соціальної системи, втілюючись у вигляді сукупності організаційних структур, форм і методів управління, правових норм, механізмів примусу (див. рис. 1), руйнуються, відомі змінюючи ролі і статуси, моделі поведінки, інтереси та стимули учасників.

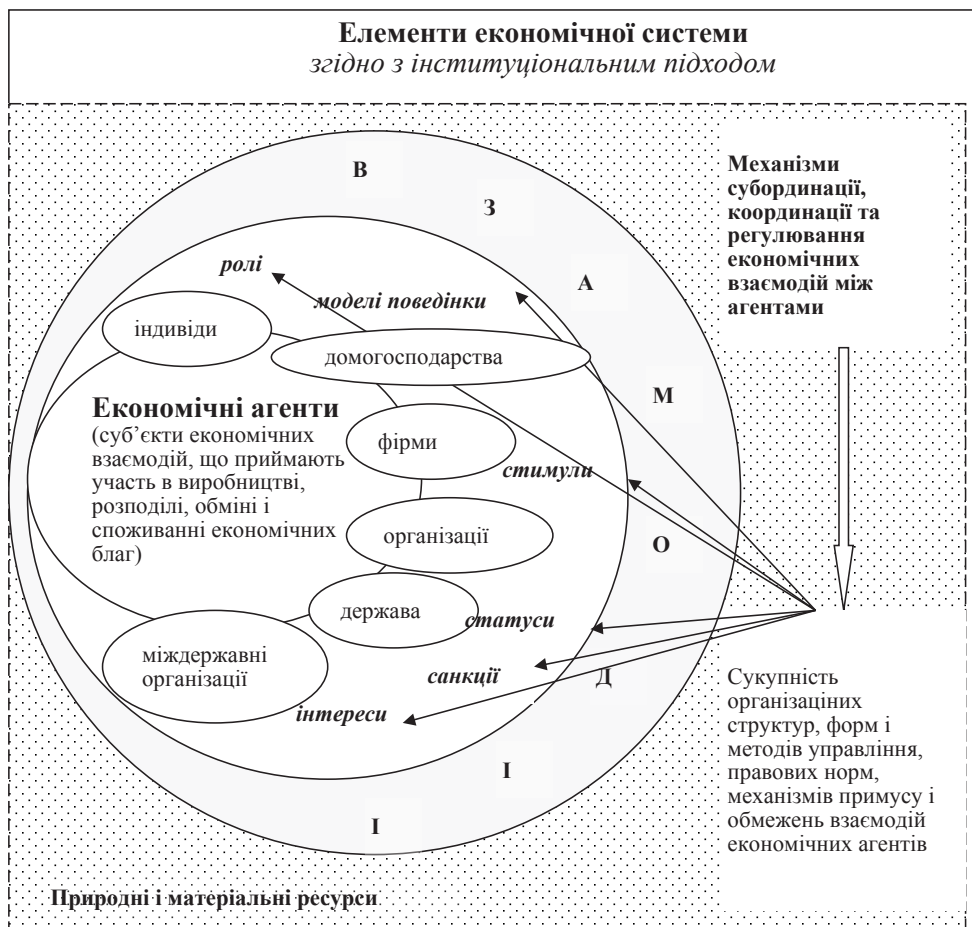

Рис. 1. Елементи економічної системи

Джерело: складено автором

Апологет інституціональної теорії Д. Норт виділяв два різновиди інституціональних трансформацій, зводячи їх до інкрементних і дискретних. Згідно з тлумаченням вченого, більшість інституціональних змін представляє собою саме інкрементні трансформації, що є не чим іншим як незначними корегуваннями інституціональних угод з метою вдосконалення норм і правил у змінному інституціональному середовищі. Дискретні інституціональні зміни виступають радикальними реформами в формальних правилах, що часто відбуваються у ході революційних за своєю суттю процесів [5, с. 32].

Україна, започаткувавши етап трансформаційних перетворень власної соціально-економічної системи, прагнула в найбільш короткі терміни сформувати ті суспільні інститути, які успішно і ефективно функціонують в різноманітних зразках економік ринкового типу. Означений процес привнесення в економічний простір держави інститутів, що засвідчили свою дієвість в інших соціально-економічних системах, став предметом наукових розробок вітчизняних та зарубіжних теоретиків, сформувавши в економічній літературі концептуалізаційні напрями дослідження з використанням термінів «імпорт», «імплементация» чи «трансплантація». Проте, на практиці здійснення новітніх суспільних трансформацій вітчизняного економічного простору, ознаменоване революційним способом інституціональної побудови, характеризувалось:

- відмовою від врахування попередніх траєкторій суспільного розвитку;
- націленістю на радикальний, одномоментний характер ринкових та трансформаційних перетворень;
- акцентом на можливості цілеспрямованого впливу на природу та характеристики імпортованих інститутів;
- відсутністю теоретичного базису щодо хронології побудови організаційно-правового та інфраструктурного забезпечення суспільних інститутів, ігноруванням або неповним врахуванням ризиків та загроз їх імпорту;
- розмитістю критеріїв відбору трансплантованих інститутів, що зумовило зниження їх ефективності, а часто навіть відторгнення;
- запровадженням низки суспільних інститутів без попереднього системного аналізу вигід і трансакційних витрат їх функціонування;
- нехтуванням необхідністю здійснення заходів зниження протидії трансплантованим інститутам, тобто адаптації неформальних інститутів до запроваджуваних формальних норм.

Безумовно, шаблонне перенесення закономірностей розвитку і функціонування високоефективних в інституціональних матрицях ринкового типу інститутів без оцінки їх відповідності, в тому числі вітчизняним неформальним інститутам, часто мало незначний ефект або зумовлювало гальмівний вплив на трансформаційні перетворення. Зокрема, якщо розглядати постсоціалістичні країни Східної Європи, то найвища віддача від інституціонального реформування мала місце в Словенії, Угорщині та Польщі, а серед колишніх республік Радянського Союзу – в Естонії та Латвії. В інших постсоціалістичних державах колишнього СРСР, в тому числі і в Україні, реформи характеризувались незначним, а часом зворотнім результатом. Крім того, процес інституціонального реформування ускладнювався “шоковою”, автоматичною вбудовою імпортованих інститутів.

Як засвідчила практика, ринкові інститути, які в розвинених країнах функціонували у межах еволюційно відпрацьованої ринкової моделі, не змогли засвідчити таку ж ефективність у соціально-економічній системі України. Таким чином, умовою розвитку, переходу системи в нову якість є розуміння діалектичних закономірностей розвитку соціально-економічних систем, іманентно властивою ознакою яких є наявність внутрішніх суперечливих процесів. Врахування цих закономірностей розвитку, на думку Д. Чистиліна, актуалізує розгляд трансформаційних перетворень економічної системи через «кризу, насамперед інституціональну, а потім уже – економічну» [6, с. 52-58].

Інституціональний підхід, наслідуючи методологічний базис еволюційної теорії, особливу роль відводить культурно-історичній генетиці соціального, економічного та ідеологічного устрою національної моделі господарювання, особливості якої обумовлюють самотутній «код» економічної системи, визначаючи характер її внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків. Характерними передумовами цих зв'язків є ідеологічна завершеність і цілісність національних доктрин та стратегій розвитку, рівень відповідності суспільних ідеалів і пріоритетів індивідуальним цілям та інтересам економічних агентів. В процесі формування нових дисплативних структур особливої уваги заслуговує їх соціальний вимір, в якому учасники в ході взаємодій обмінюються інформацією, уніфікують переваги та дисфункції окремих інституціональних одиниць, формують нові патерни суспільної етики, що, трансформуючи якісні і кількісні параметри економічної системи, визначають її новий взірць. Отже, цілком логічно припустити, що визначальною умовою ефективності трансформаційних перетворень є «оцінки і уявлення» економічних агентів, переконання яких впливають на перебіг взаємодій та визначають ймовірні параметри та вектори розвитку системи.

Означені процеси, за визначенням Д. Норта, будучи багатограними та різноманітними в своїх проявах обумовлюються складним діалектичним взаємовпливом формальних та неформальних обмежень. За умов неефективності ринкових структур, обмеженості інформаційного обміну, дефіцитності формальних норм регулювання та координації суспільних взаємодій, високим рівнем трансакційних витрат на їх здійснення, система, а відповідно, і трансформаційні перетворення значною мірою обумовлюються поведінковими моделями учасників. Подібною є думка вітчизняного теоретика В. Реше-тило, який стверджує, що процеси трансформації економічних систем є складним процесом системних взаємодій, які, зазнаючи впливу зовнішніх і внутрішніх флуктуацій, визначають точки біфуркації системи, з альтернативними траєкторіями подальшого розвитку [7, с. 49-58].

Спроба пошуку умов ефективності трансформаційних перетворень економічних систем актуалізують увагу на їх сутності, принципах реалізації та характері прояву. Д. Норт в своїй роботі «Інститути, інституціональні зміни та функціонування економіки» окреслює фундаментальні питання причин багатства окремих національних економічних систем і бідності інших [5, с. 208]. Констатуючи виключну роль інститутів у економічному розвитку, класик доводить, що інституціональні структури визначають характер економічних контрактів, витрати, з якими пов'язаний процес трансформації економічної системи, а також

вигоди та переваги включення в систему взаємодій економічних агентів. Сповільнена динаміка інституціональних змін, що, характеризуючи певну «інституціональну невизначеність», впливає на поведінку економічних агентів, обмежуючи їх можливість вступати у певні взаємодії, є на думку Д. Норта причиною економічної відсталості країн, що розвиваються. Таким чином, можна стверджувати, що вчений трактує історію і її рівень на прикладі окремих національних економічних систем як процес зниження трансакційних витрат, обсяг яких відображає не лише економічний розвиток країни, але чи втілює спектр культурних, ментальних, ідеологічних та світоглядних відносин суспільства.

На особливій ролі реакцій суспільства на зовнішні і внутрішні зміни наголошує інший західний теоретик Г. Мюндаль, висловлюючи думку, що завдяки процесу взаємодії уся система отримує імпульс у вигляді мотивації до розвитку, що генерує подальші зміни системи [8]. Проте, мотивація не є втіленням лише економічного інтересу, а виступає синтезуючою формою національної свідомості, певного «колективного несвідомого», за Г. Юнгом, існування якого обумовлює прийняття або відторгнення окремих інститутів чи їх трансформаційних метаморфоз.

Основоположник австрійської школи К. Менгер у своїй праці «Основи політичної економії» висловив припущення, що процес укладання угод між економічними агентами пов'язаний з певним рівнем витрат. Теоретик довів, що обмін має місце у випадку, коли кожен з його учасників отримує приріст цінності до цінності наявної сукупності набору благ. Проте, обмін, крім благ, обумовлюється не лише вигодами, але і «економічними жертвами», зумовленими цілями обміну [9, с. 159]. На основі означених міркувань вчений довів, що завдання обміну та реалізація економічних обмінних операцій обумовлюють існування відповідних інституцій, або трансакційних структур; та обмін матиме місце доти, доки цінність благ у розпорядженні кожного з учасника обміну буде, за його оцінкою меншою, ніж цінність тих благ, які можна отримати в результаті обміну [10, с. 461].

Теоретичні розробки К. Менгера значно вплинули на представників інституціонального напряму досліджень, зосередивши їх увагу на аналізі питань впливу на процес обміну, та витрат ним зумовлених відповідних суспільних інститутів. В результаті Дж. Коммонс визначив трансакцію «не як обмін товарами, а відчуження і привласнення прав власності та свобод, створених суспільством», виокремивши три їх різновиди: *трансакції угоди, або торгові трансакції*, які використовуються для здійснення фактичного відчуження і привласнення прав власності та свобод, що реалізується з метою задоволення економічного інтересу сторін за умов взаємної згоди; *трансакції управління*, що мають місце у відносинах управління-підпорядкування, визнаючи право визначення форм обміну лише одному учаснику; *трансакції раціонування*, як різновид трансакцій, що допускає асиметричність правового статусу учасників, а роль керуючого органу виконує відповідний орган, наділений функціями специфікації прав.

Широке поширення в 30-40 рр. ХХ ст. поняття трансакційних витрат сприяло побудові цілісної наукової концепції, розуміння основних законо-

мірностей якої дозволило Р. Коузу стверджувати: «без поняття трансакційних витрат не можна зрозуміти, як працює економічна система, продуктивно проаналізувати низку проблем, що в ній виникають, а також отримати основу для запровадження політичних рекомендацій» [11, с. 9].

Безумовно, ефективність соціально-економічної системи значною мірою залежить від межі досконалості інститутів суспільства, обсяг трансакційних витрат, зумовлених їх функціонуванням визначає рівень як їх конкурентоспроможності, так і загальну конкурентоспроможність економіки держави. В умовах ринкової економічної системи, економічні агенти представлені індивідами, домогосподарствами, фірмами та суспільством загалом визначають попит на інститути, що характеризується меншим обсягом трансакційних витрат у випадку існування інституту, ніж у випадку його відсутності. Саме тому, «величина трансакційних витрат стає не тільки кількісним показником міри недосконалості ринків, але і кількісним вираженням витрат відсутності» [12, с. 115] певного інституту, або дисфункціональності окремих інституціональних структур. Таким чином, високий рівень трансакційних витрат, зумовлений існуванням окремого інституту, або його відсутністю зумовлює гостру потребу в інституціональних трансформаціях економічної системи держави.

Очевидним є те, що економічна трансформація є динамічним процесом пошуку рівноваги, як «згоди» економічних агентів щодо існування певних інститутів та «відмови» від їх зміни. Однак, на практиці в процесі трансформаційних перетворень в економічних системах можуть спостерігатися дисфункції механізмів координації, субординації та регулювання, що зумовлюється інституціональними розривами «між інституціональними рівнями, суміжними інститутами, правилами гри та правилами контролю в межах інституціональної структури економіки. Такі розриви означають, що зв'язок між суміжними правилами не забезпечений, а виникають нові та існуючі інститути не компліментарні та руйнують соціальну та економічну системи» [13, с. 309-314]. Значний розмір таких інституціональних дисфункцій, або їх існування впродовж тривалого часу загрожую появою «ефекту зависання», тобто виникнення різного роду незавершених і проміжних трансформаційних станів, наявність яких негативно впливає на економічну систему загалом та зумовлюється масштабним зростанням трансакційних витрат агентів.

Висновки і пропозиції. Вважаємо, що є всі підстави розглядати трансакційні витрати як критерій ефективності функціонування інститутів економічної системи та мету здійснення їх трансформаційних перетворень. Складний, динамічний, поліструктурний, історично обумовлений процес виникнення, становлення та трансформації суспільних інститутів є запорукою еволюційного поступу, інституціонального анагенезу економічних систем. Однак, його перебіг в значній мірі визначається системністю, фрактальністю, цілісністю, ідеологічною завершеністю теоретичних парадигм та національних доктрин, їх здатністю покращити механізми самоорганізації суспільства, започаткувати бажані та очікувані інституціональні зміни, здатні зруйнувати негативні впливи та обтяжливі для економічної системи форми взаємодії, зумовлені високими трансакційними витратами.

Список використаних джерел:

1. Бондар И. А. Методология трансформации социально-экономических институтов / И. А. Бондар // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2010. – Вып. № 3. – С. 182–184.
2. Економічні системи: Монографія. – Т. 1 / За ред. д-ра екон. наук, проф. Г. І. Башнянина. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 164–165.
3. Гражевська Н. І. Відображення трансформаційних процесів у системі категорій соціально-економічної динаміки / Н. І. Гражевська // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 19–29.
4. Буайе Р., Бруссо Э., Кайе А., Фавро О. К созданию институциональной политической экономики // Экономическая социология. – Т. 9. – №3. – Май 2008. – С. 17-24.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 190 с.
6. Чистилін Д. До питання теорії суспільного розвитку : аспект самоорганізації // Економіка України. – 2002. – № 3. – С. 52-58.
7. Решетило В. П. Бифуркационный характер институциональных изменений социально-экономических систем переходного типа / В. П. Решетило // Экономическая теория. – 2007. – № 4. – С. 49–58.
8. Myrdal G. Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology / Gunnar Myrdal. – London : Routledge and Kegan Paul, 1958. – 332 p.
9. Менгер К. Основания политической экономики // Австрийская школа в политической экономике : К. Менгер, Е. Бем – Баверк, Ф. Визер. – М., 1992. – С. 159.
10. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник. Затверджено МОН / Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. – К., 2010. – С. 461.
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М. : Дело, 1993. – С. 9.
12. Малахов С. В. В защиту либерализма (к вопросу о равновесии трансакционных издержек и издержек коллективного действия) // вопросы экономики. – 1998. – №8. – С. 115.
13. Івашина С. Ю., Івашина О. Ф. Соціально-інституціональні аспекти економічної трансформації // Проблеми економіки. – 2014. – № 2. – С. 309–314.

Сидорович Е. Ю.

Тернопольский национальный экономический университет

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЭВОЛЮЦИОННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ**

Резюме

Представлены существенные различия эволюционных и революционных изменений в структуре экономических систем. На основе использования институционального подхода предложено авторское определение экономической системы. Доказано, что эффективность институциональных преобразований экономических систем, специфика их функционирования и конкурентоспособность в условиях глобального экономического пространства в значительной степени зависит от уровня трансакционных издержек участников в процессе осуществляемых ими взаимодействий.

Ключевые слова: институциональные трансформации, экономическая система, трансакционные издержки.

Sydorovych O. Yu.

Ternopil National Economic University

**INSTITUTIONAL PREMISES OF SOCIAL AND ECONOMIC SYSTEMS'
EVOLUTIONARY TRANSFORMATIONS**

Summary

Presented the essential differences of evolutionary and revolutionary changes in the structure of economic systems. On the basis of the institutional approach suggested the author's definition of the economic system. It is determined that the efficiency of the institutional transformation of economic systems, the specificity of their functioning and competitiveness in the global economic space largely depends on the level of transaction costs of participants in the course of their interactions.

Key words: institutional transformation, economic system, transaction costs.